
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках *

VII.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ р. 1687

На час гетьманування Ів. Мазепи припадає початок важливої поворотної доби в історії Московської держави й України. Збігом історичних обставин на чолі обох держав стали такі виключні індивідуальності, як молодий цар Петро I і гетьман Мазепа. Завдання, які вони собі поставили і досягти яких намагалися всіма силами своєї вдачі, в багатьох точках були протилежні й таїли в собі небезпеку важких конфліктів. Історичні події розвинулися так, що конфлікт, а за ним і одверта боротьба між Петром I і Мазепою виникли пізніше, ніж можна було сподіватися, й через це саме набрали більшої сили й значіння та спричинили й важливіші наслідки. Гетьманування Мазепи було останнім, за якого ще Українська держава посідала майже цілком свої автономний державний устрій, накреслений попередніми договорами. Після Мазепи розпорядками Петра I відносини між Москвою й Україною були змінені так кардинально, що від попередньої автономії України лишилися незначні рештки.

Історичні події цієї важливої доби, як і центральна фігура її — гетьман Ів. Мазепа, завсіди притягали найбільшу увагу дослідників України. На превеликий жаль, безстороннє вивчення цієї доби стрічається з непоборними труднощами через брак документальних даних. Джерелами для студій та пізнання доби й особи гетьмана Мазепи є майже виключно офіційний матеріал, урядові акти, здебільше чужого, московського походження. Гетьманський архів загинув у Батурині, й чисто українських актів внутрішнього вжитку, не адресованих Москві, майже не збереглося. Доба Мазепи дуже бідна на чужі матеріали, мемуари тощо, а українських за цей час і зовсім нема; нема також і писемних матеріалів приватного характеру, приватного листування тощо. Основні джерела — московські й загалом офіційні акти, яких найбільше лишилося, — є документами односторонніми й тенденційними, перевіряти чи доповняти їх нема чим, тому брак джерельного матеріалу незвичайно негативно відбивається на працях коло дослідження цієї важкої доби.

З огляду на зазначені труднощі та спеціальну тему нашу ми в дальшому викладі мусимо обмежитися лише тими історичними фактами, які до цієї теми безпосередньо стосуються.

Викладаючи події, що попереджали й супроводили скинення й зрештування гетьмана Ів. Самойловича, ми не виділили окремо ролі генерального осавула Ів. Мазепи. Тим часом роля Мазепи в цій справі, як те можна бачити з деяких документів, була дуже активна, хоч імені його й не підписано на «чолобитній», поданій кн. Голицінові. З усієї генеральної старшини Мазепа був у найближчих відносинах із кн. Голиціним; через Мазепу генеральна старшина мала можливість зноситися з ним, заздалегідь виробити план своєї акції проти гетьмана Самойловича та умовитися про проведення цього плану в подробицях. З свого боку, Мазепа змагав до своєї особистої мети — добути гетьманство — й дістав на це згоду Голиціна за суму 10.000 золотих, яку обі-

цяв йому виплатити після виборів. 22 липня 1687 р. Голицин дістав царський указ із 17.VII про скинення гетьмана Самойловича й про обрання нового гетьмана «вольными гласы», причому кн. Голицинові дано повну власть провести всю цю справу «по своему усмотрѣнію и какъ ихъ (Голицина з товаришами) Господь Богъ вразумить и наставитъ». Царський указ, як бачимо, розв'язував Голицинові руки й давав йому можливість чинити по своїй волі, отже так, як те було уже умовлено з старшиною. Голицин негайно поділився з старшиною такою приемною новиною й спільно з нею призначив генеральну раду для виборів гетьмана на 25 липня 1687 р. на місці постою війська, над. р. Коломаком. Але напередодні, 24 липня, Голицин закликав до себе генеральну старшину на довірчу, підготовчу нараду. На цій нараді прочитали попередні договори, зокрема договір Б. Хмельницького, а також умовилися й щодо тексту нових статей, причому старшина внесла пропозицію, щоб майно бувшого гетьмана Самойловича було передано до військового скарбу. Голицин відповів, що за силою існуючих законів майно Самойловича припадає цареві, однак він береться справу з майном влаштувати так, щоб принаймні половина майна перейшла до військового скарбу. Після цього старшина умовилася з Голициним, що на гетьмана буде обрано генерального осавула Ів. Мазепу, розподілила між собою «полковницькі та інші важні посади» й усунула з посад осіб, що їх настановив попередній гетьман. Головними учасниками скинення Самойловича, які й чолобитну підписали, були: обозний Борковський, ген. суддя Вуяхович, генер. писар Прокопович, регент В. Кочубей та 5 заслужених і впливових осіб, бувших полковників і старшин: Солонина, Як. Лизогуб, Гр. Гамалія, Думитрашко-Раїч і Степ. Забіла. Ці останні були іменовані полковниками, писар Прокопович дістав уряд генерального судді, а регент військової канцелярії В. Кочубей став генеральним писарем. На таких урядах названі особи брали участь у генеральній раді 25.VII.

25 липня 1687 р. на місці постою московсько-українського війська, на р. Коломаку, відбулася генеральна рада, на якій було обрано І. Мазепу на гетьмана України. Після обрання було прочитано «прежніе и новоприбавленные пункты», гетьман і старшина склали присягу й підписали статті.

Статті, які було ухвалено й прийнято на генеральній раді 25 липня 1687 р., одержали офіційно назву «Коломацьких статей». Щодо своєї форми Коломацькі статті являють [собою] двобічний договір між гетьманом України Ів. Мазепою й старшиною, з одного боку, та московськими царями, Іваном і Петром, та царівною Софією. — з другого. Одні статті (1, 4—6, 9, 22) містять пропозиції гетьмана й старшини, другі (2, 10, 12—15, 18—20) — пропозиції від імени царів, нарешті є статті (3, 7—8, 16—17, 21), що містять пропозиції гетьмана й старшини та контрпропозиції царів. Щодо свого змісту Коломацькі статті, як і Батуринські 1672 р. та Переяславські 1674 р., являються статтями додатованими до Глухівських. Дійсно, більшість Коломацьких статей (17 з 22-х) мають своїм джерелом Глухівські статті, й лише 5 статей нові.

Як і в попередніх договорах, у Коломацьких статтях не додержано ні плану, ні логічного зв'язку між статтями. Помітно лише, що редактори трималися порядку Глухівських статей і то таким способом, що, поставивши в ст. 1-й загальне прохання старшини про підтвердження попередніх прав і вольностей, у наступних статтях, аж до 17-ої включно, вмістили дослівно або з незначними змінами відповідні Глухівські статті і в кінці додали нові статті (з 18 по 22). При аналізі статей будемо дотримуватися порядку, за яким статті розміщено в офіційному тексті.

В ст. 1-й висловлено прохання гетьмана В. Запорозького й народу українського до царів, щоб В. З. надалі жило «въ прежнихъ своихъ правахъ і вольностяхъ, чѣмъ пожалованъ былъ прежній гетманъ Б. Хмель-

ницькій», і щоб це було затверджено царськими грамотами. В царській резолюції на цю статтю сказано, що царі «пожалували обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана и все Войско Запорожское и народъ малороссійскій прежними правами и вольностями» і наказали видати царську грамоту. Ця стаття повторює основну думку ст. 2-ої Глухівського договору про ствердження основного договору 1654 р. В ст. 3-ій Глухівського договору вміщено далі прохання гетьмана й старшини, щоб цар наказав вивести з українських міст царевих воевод і цареві залоги. Цар тоді відмовив гетьманові і, навпаки, підтвердив, щоб воеводи були в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Тепер же стаття 2-а Коломацького договору сформульована так, що спочатку вміщено твердження, що нібито Б. Хмельницький прохав у царя Олексія Михайловича, щоб воеводи його були в Переяславі, Ніжині й Чернігові, що цар на це згодився і що такий указ було вміщено й під статтями наступних гетьманів. Далі в ст. 2-й вміщено царський указ із ст. 3 Глухівського договору (відмова вивести воевод) і, нарешті, додано стверджуючу формулу. Таким чином, порівнюючи з ст. 3-ю Глухівського договору, постанова про воевод була внесена в ст. 2-у Коломацького договору з ініціативи Москви, причому свідомо підтверджено цю постанову посилкою на договір Б. Хмельницького, де якраз жодної постанови про те, в котрих городах бути царським воеводам, нема. Це — звичайна московська хитрість: «А, може, не додивляться, не заперечать, то так і буде». Стаття 3-я дослівно наводить ст. 4-у Глухівського договору про платню військовій козацькому, про реєстрове число війська в 30 000, про «поборы» на військо з приватних маєтків і т. п. Стаття 4-а містить прохання, висловлене в ст. 6 Глухівського договору, про те, щоб цар підтвердив попереднє надання старшині «чести дворянской» і надалі наділяв нею осіб заслужених, про яких буде просить гетьман; також, щоб цар видавав жалувані грамоти на маєтки особам, яким гетьман видасть універсали. Царський указ ствердив це прохання, проте з дуже важливим обмеженням, якого в попередніх договорах не було, а саме: перше, гетьман не має права відбирати царські грамоти й надані ними «деревни и мельницы»; друге, гетьман не має права відбирати або уневажнювати які-будь царські грамоти, видані старшині або «знатнымъ особамъ войсковымъ». Наведене обмеження, власне кажучи, цілком уневажнює всю попередню постанову ц. указу й взагалі всю статтю. Значіння цілої статті полягало в тому, що вона встановлювала певний порядок одержання царських грамот на маєтки, надані гетьманом «за услуги» та службу: цар мав видавати грамоти свої лише в підтвердження гетьманських надань і універсалів, і само собою розуміється, що від гетьмана залежало ці надання залишити надалі «до ласки військової» або ж відібрати. Коли ж справа ставиться так, що царської грамоти, а з нею й надання гетьман відібрати не має права, а з другого боку, встановлюється, що гетьман повинен вважати правосильними («быть въ своей силѣ») всякі царські грамоти, видані старшині або значним особам без універсалів, то з такими обмеженнями ціла стаття тратить усе своє значіння. Тим часом і цей указ гетьман, старшина і В. З. «приняли радостно». Стаття 5-а про способи задоволення царських послів гінців підводами повторює дослівно ст. 8-у Глухівського договору. Ст. 6-а повторює ст. 11-у Глухівського договору про дозвіл обирати гетьмана на випадок смерті або чогось подібного («ино что») та про інвеституру нововибраного гетьмана. Царський указ під ст. 11-ою Глухівського договору стверджував пропозицію гетьмана й старшини без жодних обмежень. Але тепер під ст. 6-ою Коломацьких статей вміщено інший указ, яким встановлено такі важливі обмеження: дозволяється гетьману обирати «по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ», однак «свѣдома ихъ цар. пресв. в-ва», і далі пояснено: «безъ челобитья и безъ указу в. г-рей... имъ, старшинъ и всему В. З. гетмана не обирать, такъ же изъ гетманства не отставливать». Наведені обмеження в справі об-

рання й скинення гетьмана суперечили основному договору Б. Хмельницького, стверженому в ст. 1-й Коломацьких статей, який установив, що на випадок смерті гетьмана В. З. має право обирати нового й повинне лише повідомити царя про обрання. Заборони скидати гетьмана в договорі 1654 р. не було встановлено: право міняти гетьмана завсіди належало В. З. Практика й пізніші договори, як ми бачили, давно вже змінили постанови договору Б. Хмельницького: право вибору гетьмана було зумовлене дозволом царя й заборонено було скидати гетьмана без царського указу. Глухівські статті 1669 р. (ст. 11-а) знову повернули В. З. право вільного вибору без попереднього дозволу, але на практиці ця постанова не була додержана за наступних гетьманів. Ст. 6-а Коломацьких статей санкціонує цю практику й щодо цього повертає В. Запорозьке до правового стану, утвореного Московським договором 1665 р.

Ст. 7-а повторює прохання, сформульоване в ст. 12-й Глухівських статей, про дозвіл приймати від сусідніх держав листи й на них відповідати. Царська резолюція на цю статтю в першій своїй частині містить дослівно указ Глухівських статей, який заборонив листовні зносини з чужими державами з тієї причини, що «оть того чинятся въ малороссійськихъ городѣхъ многіе ссоры». В другій частині резолюції на ст. 7-у вміщено приписи щодо дотримання мирного договору з Польщею, стратегічні диспозиції щодо оборони кордонів В. З. від нападу Криму, про посилку на Запоріжжя борошна й платні та про заборону торгівлі з Кримом. Це були нові постанови, викликані тодішньою політичною ситуацією Москви й В. Запорозького.

Ст. 8-а дослівно повторює ст. 13-у Глухівського договору про порядок задоволення московського війська підводами, про збігців-москалів на Україні й українців у Московській державі, — про те, щоб москалі не лаяли козаків «мужиками й зрадниками» й т. д. Царський указ під цією статтею взято дослівно з Глухівського договору. Ст. 9-а повторює дослівно ст. 14-у Глух. договору про українських полонених і про взаємну видачу злочинців.

Ст. 10-а дослівно повторює ст. 19-у Глух. договору, щоб старшина й козаки стежили за гетьманом, не слухали його, коли він розпече якісь «ссоры», й доносили цареві; гетьман і старшина, і все Військо цю статтю прийняли й обіцяли її додержувати. Вперше прийнята року 1669 за гетьмана Многогрішного, ця стаття дала в руки старшини легальний, так би мовити, спосіб інтригувати проти гетьмана, посилати на нього доноси цареві й цим давати в руки московського уряду матеріал для скинення гетьмана. Стаття була дуже корисна для Москви, й тому її знову підтверджено в Коломацькому договорі. Ст. 11-а стверджує ст. 20-у Глухівського договору про те, що коли гетьман учинить «какую проступку, oprичь измѣны», то скидати його не можна без царського указу, цар же накаже розслідувати справу й видасть указ згідно з «їх правом». У другій частині статті вміщено постанову ст. 3-ї Коломацьких статей про обмеження прав гетьмана: гетьман не сміє без волі й указу царя позбавляти уряду генеральну старшину, він повинен писати до царя й просити царського указу. Ст. 12-а наводить дослівно ст. 21-у Глухівського договору про те, що гетьман і старшина мають слідкувати, щоб у В. З. ніхто не заводив «ссор», писати про це цареві, а винних карати «по правамъ ихъ». Ст. 13-а наводить дослівно постанову ст. 22-ої Глух. договору про утримання компанійського (найманого) полку для догляду за порядком і для ліквідації всяких бунтів у В. З. Ця постанова, на прохання старшини, була скасована в Конотопських (ст. 10) і Переяславських статтях (ст. 13) з тієї причини, що компанійські й сердюцькі полки чинили населенню «розореніє и обиды». Коломацькі статті знову повертають силу ст. 22-ї Глух. договору. Ст. 14-а стверджує ст. 23 Глух. договору про заборону українському населенню торгувати в Московській державі горілкою й тютюном. Ст. 15-а стверджує ст. 24-у Глух.

договору про права козаків, дітей і жінок їх на власні дідичні й куплені маєтки, притому додає, що козаки, які проживають у маєтностях духовних осіб, зберігають за собою свої козацькі права. Ст. 16-а повторює дослівно постанови ст. 25-ї Глух. договору про допомогу московським військом на випадок наступу ворога на В. Запорозьке. Ст. 17-а містить постанову ст. 26-ої Глухівського договору, щоб для гетьманської резиденції й для арматі було призначено м. Батурич. Царський указ затверджує цю статтю й додає, що царі пожалували гетьмана й наказали бути при гетьмані «для охораненія и цѣлости его» московському стрілецькому полкові на утриманні за рахунок гетьманського скарбу.

Далі йдуть нові статті: ст. 18-а містить ствердження «пунктів», даних раніш київським і ніжинським міщанам. Ці пункти були дані вперше р. 1669 як додаток до Глухівських статей. Ст. 19-а, нова, містить дві постанови. Перша — торкається так званих «чехів» — монети, яку били в Москві спеціально для видачі платні московському військові, що перебувало поза межами Московської держави, переважно на Україні. Як видно з подання-доносу генеральної старшини, гетьман І. Самойлович нібито сам просив царя, щоб було бито в Путивлі або в Сівську чехи «подъ царскимъ знаменемъ и титломъ» (чехи було виготовлено на зразок польської й чеської монети з латинськими написами). Але потім, коли було видано платню московському військові новими чехами, то Самойлович заборони в населенню В. З. приймати цю монету й що-будь продавати за ці гроші та ще й насміхався, що погано їх вибито, «будто шелуха ломится». Тепер у ст. 19-й стверджується, що чехи було вибито на прохання Самойловича, але під час Кримського походу населення відмовилося брати чехи, бо Самойлович навмисно не розіслав про це універсалів; отож наказується послати по городах і містах універсали, щоб населення приймало чехи нарівні з іншими чужоземними чехами під загрозою кари на горло за невиконання наказу.

В другій частині цієї статті вміщено наказ, який появляється вперше в історії московсько-українських відносин. Гетьманові й старшині наказується «народъ малороссійскій всякими мѣры и способы съ Великороссійскимъ соединять и въ неразрванное и крѣпкое согласіе приводитъ супружествомъ и инымъ поведеніемъ», щоб були під одною царською державою «обще, яко единой христіанской вѣры и никто бѣ голосовъ такихъ не испущалъ, что Малороссійскій край — гетманского регіменту, а отзывались бы единогласно: «Ихъ ц. пресв. в-ва самодержавной державы гетманъ и старшина народъ малороссійскій обще съ великороссійскимъ народомъ, и вольный переходъ жителемъ изъ малороссійскихъ городовъ въ великороссійскіе города имѣти». Гетьман і старшина цей указ прийняли й обіцяли дотримувати твердо.

В наведеному указі, перше, констатується, що існує окрема Українська держава під регіментом гетьмана та що населення цієї держави — «народъ малороссійскій» — має з народом великороссійскимъ спільну лише «єдину христіанську віру». Тому, друге, наказується, щоб надалі так не було, щоб обидва народи були в одній самодержавній царській державі і щоб ніхто не смів і згадувати про окрему державу Українську під регіментом гетьмана. Для об'єднання обох народів треба вживати таких способів: шлюб та інше «поведеніє», а також вільний перехід і проживання українців на території Московської держави. Указ торкнувся питання державного і висловив вимогу, щоб на майбутнє держави Українська й Московська злилися в одну «царську самодержавну» державу. Щодо питання національного, то, висловлюючи бажання про об'єднання обох народів, указ тим самим розв'язує національне питання в напрямі асиміляції, омосковлення народу українського. Указ говорить лише про тотожність

віри москалів і українців і не знає тотожності національної; ідея «національного єдинства» обох народів була висловлена вперше за Катерини II.

Ст. 20-а, нова, містить царський указ про те, щоб для забезпечення українських і московських городів від нападу Криму були збудовані: на лівому березі Дніпра, напроти Кодака, фортеця, подібна до Кодацької, а на річках Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику — городи, які й заселити українцями. Ст. 21-а, нова, містить прохання гетьмана й старшини, щоб майно І. Самойловича та його синів, чернігівського й стародубського полковників, було передане до військового скарбу. Як було вже згадано вище, кн. Голицин вирішив питання про майно Самойловича так, що лише половину його згодився віддати до військового скарбу, а другу половину забрав до царської скарбниці. Такий указ і вміщено під цією статтею.

Нарешті, ст. 22-а, теж нова, містить прохання гетьмана й старшини про те, щоб дозволено було скасувати оренди, дохід із яких ішов на утримання охочих кінних і піших полків. Але тому, що ці полки ще потрібні для оборони В. З., то гроші на їх утримання надалі будуть збирати з посполитих, що не вписані в козацький реєстр. Яким способом ці гроші будуть збирати, про це гетьман із старшиною порадяться й напишуть царям. Царський указ цю статтю ствердив. «Оренди», про які мовиться в цій статті, завів гетьман І. Самойлович перед р. 1678; вони склалися з передачі на одкуп, по договору, за певну ціну монопольного права продажу горілки, тютюну й дьогтю. Як видно з відомості, яку р. 1678 було подано до Москви, оренди в містах і селах 10-тих лівобережних полків дали доходу за рік 93 500 рублів. Оренди були великим тягарем для населення, бо орендар, прикриваючись своїми договорами з гетьманом, немилосердно грабували населення високими монопольними цінами.

Такий був зміст Коломацьких статей. Порівнюючи з попередніми договорами, Коломацькі статті, хоч і стверджують основний договір Б. Хмельницького 1654 р., але разом містять цілу низку постанов, якими в багатьох істотних точках той договір змінюють. З Глухівських статей 1669 р. взято до Коломацьких статей і вдруге стверджено найбільш несприятливі, обмежуючі умови Глухівського договору й рівночасно не тільки не додано чогось нового на користь В. З., а, навпаки, в значній мірі погіршено супроти Глухівського договору правне становище України. Коломацькі статті пішли ще далі в напрямі обмеження влади гетьмана в справі розпорядження військовими землями (ст. 4), обмежили право В. З. в справі вибору й скинення гетьмана (ст. 5), ствердили заборону закордонних зносин (ст. 7), підтвердили право й обов'язок старшини доглядати й доносити на гетьмана (ст. 10), знову привернули право утримувати компанійські полки (ст. 13), нарешті, в ст. 19 Коломацького договору вперше поставлено питання про необхідність тісної злуки України з Москвою й про знищення національної окремішності народу українського. Всього цього кн. Голицин досяг не тільки без жодних заперечень, але й при співучасті генеральної старшини, яка, діставши нові уряди й царські «милості», була у всьому «послушна».

В своїх повідомленнях кн. Голицин мав повну рацію вихвалитися перед московським урядом тим, що йому вдалося провести на Коломацькій раді, а московський уряд мав підставу хвалити й обдаровувати кн. Голицина з товаришами. В царській грамоті кн. Голицинові з 5.IX.1687 р. читаємо: «Да притомъ же обраніи ты, кн. Голицынъ съ товарищи, постановили и написали статьи со мною прибавкою ихъ вел. г-рей именованью и чести, и привели ихъ (Військо Запорозьке) въ нижайшее къ нимъ, вел. г-рямъ подданство и крѣпкое обѣщаніе и во мноую ихъ, г-рей, прибыль и въ пространство... И тѣ всѣ, вышеописанныя дѣла ми-

люстю Божею, щастємъ ихъ пресв. в-ва и службою вашею совершились благополучно, безъ всякія ихъ в-вамъ противности и замѣшанія и безъ кровопролитія и убійства ...» Наведені слова грамоти свідчать, що здобуті кн. Голициним «прибавки» зробили велике враження в Москві, як приємна несподіванка; очевидно, московський уряд не числив на те, що гетьман і старшина так легко, без протестів і боротьби підуть на такі великі уступки. Тим часом ситуація на Коломаку для В. З. не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі уступки, тим більше, що московські інтереси представляв кн. Голицин, який згодився за гроші скинути Самойловича й дати гетьманський уряд Мазепі. На жаль, не знайшлося там нікого, хто б виступив в оборону державних інтересів В. З. й народу українського.

Твердження царської грамоти, що все обійшлося «благополучно, безъ кровопролитія и убійства», не відповідало дійсності. Як було вже зазначено в попередньому розділі (VI-му), «кровопролитія и убійства» мали місце. Маємо документальні відомості, що на Україні сталися заворушення й протести також із приводу виборів нового гетьмана. Предметом протестів, головним чином, був той факт, що вибори гетьмана відбулися «на поході, в полі», а не на Україні, що нема про обрання царської жалуваної грамоти і що не оголошено, з якими правами й вольностями дано гетьманові уряд та чи підтверджено статті Б. Хмельницького, на яких цей останній перейшов під «московське державство». До часу, коли буде це все з'ясовано, в деяких полках відмовилися признавати нового гетьмана й коритися його наказам. І. Мазепа доніс про це в Москву, вимагаючи висилки царської грамоти «на гетьманство». Хоч і з деяким запізненням, з Москви вислано царську грамоту—13.X.1690 р. Ця грамота цікава тим, що в ній переказано коротко майже всі Коломацькі статті і вдруге їх стверджено. Але поки грамота дійшла й була оголошена, то в Чернігівському полку, який під час виборів гетьмана був у поході на правому березі Дніпра під команду полковника Грицька Самойловича і у виборах участі не брав, заворушення прибрали дуже гострий характер, так що І. Мазепа мусив писати до Москви окремо й просити висилки окремої грамоти, яка й була вислана на ім'я нового чернігівського полковника Лизогуба 3.XII. 1690 р.

* * *

Офіційні документи, як ті, що виходили від Москви, так і ті, що були писані від гетьмана Мазепи, рівно ж і відомі нам історичні факти свідчать, що найхарактернішими рисами тактики, яку засвоїв собі гетьман Мазепа супроти московського уряду з перших же років гетьманування, були доляльність, послух і готовність виконувати царські укази. В діяльності Мазепи, як її малюють офіційні документи, можна спостерегти часом більше, ніж пасивне виконання розпорядків московського уряду, навіть певну активність, ініціативну готовність виконати більше, ніж вимагали накази, хоч цього й тяжко було досягти з огляду на постійний максималізм у вимогах Москви. Така тактика принесла Мазепі повагу, признання та численні почесні й матеріальні цінні царські нагороди — дорогоцінні подарунки, численні маєтності й високі царські ордени, включно до титулу «князя священної римської імперії». Всі ці високі ознаки царської милості й вдячності за вірність і службу могли задовольнити найбільшу персональну амбіцію й потішити неабияку особисту пиху. І коли б гетьман Мазепа не ставив собі іншої мети та дбав лише про задоволення особистої амбіції та любові до пошани, багатства й т. п., то можна було б сказати, що він уповні досяг свого й що йому під кінець гетьманування не лишилося нічого іншого, як у спокою серед багатства й пошани «скінчити дні свої». Та ми знаємо, що не так воно сталося: цей улюблений «царський слуга й радник», перша особа у В. Запорозькому й одна з перших у Московській державі по-

жертвував почесними, багатством й спокоєм та підніс зброю проти московського царя в союзі з королем шведським Карлом XII. Чому так сталося? Які причини викликали таку рішучу й нібито наглу зміну в поведженні «слухняного» гетьмана? На ці питання в історіографії знайдемо багато різних, часом протилежних пояснень, часто негативних щодо особи й діяльності гетьмана Мазепи. Причиною такої розбіжності в поглядах дослідників цієї доби є головним чином офіційна російська тенденція в освітленні тогочасних подій та брак інших, крім офіційних, джерел. Тим часом офіційна версія про «зраду» Мазепи, «невдячність гетьмана, обдарованого царем вище всякої міри, лише констатує факти, не даючи їм пояснення, зводить глибокі засадничі причини до простих, звичайних особистих учинків однієї особи, хоч би й такої видатної, як І. Мазепа, та до того ще штучно скупчує увагу на кінцевому факті розриву з Москвою, навмисно замовчуючи багато дуже важливих попередніх фактів і подій. Проте саме ці факти, на нашу думку, мають першорядне значіння для встановлення дійсних причин і мотивів останнього чину Мазепи.

Не маючи можливості, з огляду на нашу тему, спинятися довше над виснаженням причин переходу Мазепи від тактики вірності й послуху до розриву й боротьби з Москвою, ми обмежимося лише заввагами щодо правної сторони цього питання.

На підставі Коломацького договору 1687 р., в ст. 1-й якого було стверджено Україні права й вольності по договору Б. Хмельницького, між Україною й московським царем існували договірні відносини, що склалися з певних прав і обов'язків обох договірних сторін. Як для України, так рівно ж і для московського царя Коломацький договір був обов'язуючий і скасувати чи змінити його можна було лише за згодою обох сторін. Ми вже зазначили, що за гетьманування Мазепи з боку України й гетьмана було виявлено повну лояльність в дотриманні договору й повну слухняність щодо царських наказів, незалежно від того, чи вони відповідали умовам договору 1687 р., чи ні. Зовсім інакше відношення до договору ми помічаємо з боку московського царя. Лояльність і послух гетьмана й народу українського не викликали у московського царя й його уряду подібного відношення до України та до прийнятих по договору обов'язків. Навпаки, з боку Московського царя помічаються постійні порушення договору, обмеження прав України та накладання на український народ таких обов'язків, які суперечили договорі або ж ним не передбачалися. Наведемо конкретні, найхарактеристичніші приклади.

За силою ст. 7 і 16 Коломацького договору козацьке військо було зобов'язане охороняти кордони України від нападу татар та інших ворогів, причому була обіцяна допомога московським військом. У договорі 1654 р. передбачалося, хоч і непрямо, що козацьке військо може бути послане за межі України, «на службу» цареві, але за це воно мало діставати окрему платню з царського скарбу. За гетьманування Мазепи, починаючи з 1688 р., майже не було року, коли б козацьке військо все або в більшій чи меншій частині не було на військовій службі Москви. Спочатку це були походи проти Криму й Туреччини на південних кордонах України, по степах і фортецях на Низу, по обох боках Дніпра (побережжя річки Тясмина, Очаків, Тавань, Кизикермен і інші); пізніше походи далеко за межами України: Азовські походи (1695—6), будівництва й охорона суден біля Воронежа, а починаючи з 1700 р., постійні походи й військові операції проти шведів і Польщі поза межами України, на півночі Московської держави, в Ліфляндії, Курляндії, Литві, Польщі, Білій Русі й інш. Під час цих походів козацьке військо, крім чисто військових операцій, мусило, всупереч договорам, виконувати тяжкі фортифікаційні роботи (збудовано фортеці: Новобогородицьку, Таванську, Київську й інші); козаків уживано для конвою, пошти, розвідочної служби, а то й просто до різних послуг і як звичайну робочу

силу. Утримувалося військо своїм коштом, за рахунок військового скарбу, котрий потрібні для походів кошти стягав із населення шляхом оподаткування й різних монополій, оренд тощо. Жодної платні за свою службу від московського царя військо не діставало.

Вживання козацького війська далеко за межами України на військові операції, що не були зв'язані з обороною України, а ще більше використання козаків як робітників для справ, що не мали жодного відношення до військової професії, викликали загальне незадоволення козацтва. Та ще більше невдоволення, обурення й скарги викликали умови, в яких козакам доводилося відбувати походи. «Тяжка служба» далеко від України, часто під командою московських або німецьких генералів і полковників, була нестерпна через грубіянство, жорстокості й дикунство москалів та їх загально вороже відношення до українців. Історія цих походів за гетьмана Мазепи переповнена скаргами козаків на невинно тяжкі умови «царської служби». «І козаки, і селяни, — писав гетьман до Москви, — усі ремствують на мене, усі кричать в один голос: «Ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі! У кожного одна думка — втекти за Дніпро». Вже перші посилки козаків на північ р. 1700 викликали скарги й нарікання на москалів та самовільний поворот додому. В листах до Головкина Мазепа закидає йому, що так не можна знущатися з людей: козаки повернулися без коней, без одягу й чобіт; у Псковській землі козаків, що поїхали за харчами, населення побило й 40 чоловік вкинуло в річку. Року 1704, будучи під Варшавою з Апостолом і Мировичем, козаки не могли стерпіти надужиття, яке робив над ними німецький генерал Паткуль, і самовільно пішли додому з своїми полковниками. В листі до Мазепи полк. Мирович пояснив, що козаки терпіли холод і голод та ще й жорстоку команду німця Паткуля, який відібрав у козаків коні та почав муштрувати в пішому строю з мушкетами, б'ючи палицями й застрашуючи карою на горло тих, хто не міг скоро навчитись. Року 1705 полковник Горленко скаржився Мазепі, що під Ригою козаків уживають для перевозу пошти й московських старшин, що москалі нівечать коней, б'ють і знущаються з козаків, і його самого, полковника, раз стягли з коня та забрали коня до підводи. Великих утисків та знущання зазнали козаки, що працювали над будівництвом київської фортеці: московські офіцери поводитися з ними по-хижацькому, били киями, обтинали вуха й чинили інші наруги.

Не краще поводитися московське військо з населенням України. Висилаючи щороку своє військо за межі України, населення змушене було нести подвійний тягар — утримувати козацькі полки за кордоном і рівночасно годувати московські залоги і взагалі військо московське на Україні. За Коломацьким договором московські воеводи й залоги сиділи в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, при гетьмані в Глухові, на півдні по збудованих фортецях і на Січі. А коли почалася шведська війна, то московське військо постійно вешталось на Україні; через Україну провадилися зносини з поляками, сторонниками московської партії, їздила сила всяких посланців, гінців та інших царських агентів. Усі вони поводитися на Україні, як у завойованій чужій країні, й не знали меж у своїх вимогах та в брутальному й жорстокому поводженні з населенням. Гетьман скаржився іноді цареві на ці надужиття, цар обіцяв винних покарати, але в дійсності нічого не робилося для полегшення тягару, який несло населення України. На свої скарги Мазепа дістав р. 1707 царську грамоту, в якій пояснювалося, що, мовляв, під час війни «без тягостей обойтись невозможно» і через те «надлежить для общей государственной пользы то снести». Державний інтерес України не вимагав ані війни, ані знущання над населенням, а договори України з Москвою ставили на першому місці інтереси України, а не Московської держави чи якусь там «общегосударственную пользу».

Багато терпіло населення України й від податків, розмір і стягання яких стояли в тісному зв'язку з військовими подіями та з потребою утримання реєстрового й компанійського війська напоготові вдома й за кордоном. Спроби реформи системи стягання податків через «оренду» горілчаної та тютюнової монополії не були доведені до кінця, потреба ж коштів на військові операції все збільшувалася, і тому заповіджена в ст. 22-ій Коломацького договору реформа оподаткування не була проведена в життя. Правда, деякі незначні полегші було заведено універсалами 1691 та 1692 рр., проте вони не могли значно зменшити загального тягару податків.

За всю ту поміч, яку Україна з напруженням усіх своїх сил давала московському цареві й Московській державі в найтяжчу добу її існування, діставала вона лише вимоги ще більших жертв та повне ігнорування прийнятих Москвою за договорами обов'язків щодо України. Правда, цар жалував та нагороджував гетьмана Мазепу, але й сам гетьман, і народ не вважали ці нагороди за таку компенсацію, якої чекали вони від Москви. Року 1706 Мазепа говорив старшині: «Коли б я так вірно й дбало служив Господу-Богу, то дістав би найбільшу нагороду, тут же хоч би й на янгола змінився, і тоді, здається, жодної не заслужив би подяки за службу й вірність свою». Само собою розуміється, що Мазепа говорив тут не про свою лише особисту «службу», а про службу й вірність цілого В. Запорозького, бо ж особисто Мазепа дістав усі можливі нагороди. Загальні почуття цілого українського народу з приводу поведінки Москви й царя супроти України висловила генеральна старшина Мазепі в таких недвозначних виразах: «Яко ми за душу Хмельницького завше Бога молим і ім'я його ублажаєм, що він Україну від ярма ляського свободив, так противно і ми, і діти наші у вічні роди душу й кості твої будемо проклинати, если нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі залишиш».

Вперто проводячи свої імперіалістичні плани, Петро I не тільки використовував військову й економічну силу України, а й самоправно розпоряджався її територією та ціною українських земель притягав на свій бік потрібних собі союзників. Оголосивши війну Швеції, Петро I шукав собі спільника в особі польського короля Августа, з яким склав договір та пообіцяв віддати Польщі цілу Правобережну Україну. Після заключення цього договору цар у березні 1701 р. вислав дяка М. Михайлова до Мазепи з копіями договору нібито на те, щоб запитати у гетьмана поради, чи можливо уступити полякам ті городи й землі на Правобережжі, яких вони вимагали. Під час конференції з Мазепою дяк Михайлов заявив, що король, крім грошей на підкуп сенаторів, вимагає, щоб Польщі було уступлено Трахтемирів, Стайки й Трипілля, щоб дозволено було заселювати Чигрин і інші міста, що по договору 1686 р. мали зостатися незаселеними, та щоб було ще й уділено деякі села в Стародубському полку. Нібито на ці вимоги представника Польщі було сказано, що того їм не дадуть, бо «тѣ всѣ положенія отданы по договорамъ во владѣніе вѣчное е. ц. в-ва гетманамъ и никакова насилія отъ ц. в-ва, чтобы отнято было отъ Украины, не бываетъ». Коли що й можна буде зробити в цій справі, то лише «за совѣтомъ съ вѣрнымъ подданнымъ, гетманомъ». Михайлов додав, що тепер іде лише про те, щоб дати полякам якусь обіцянку, щоб пристали до союзу проти шведів, а коли пристануть, то потім уже можна «сыскавъ многое непостоянство польское, отъ того имъ отказать». Мазепа добре знав усі таємниці московської тактики й політики, він правильно оцінив посольство Михайлова й тому, з свого боку, відповів у дуже улесливих виразах на адресу царя, згоджувався, що можна було б віддати Трахтемирів, Стайки й Трипілля, але під умовою, що поляки дадуть дійсну гарантію, що союз приймуть, для чого треба вимагати, щоб договір було внесено в «конституцію» сеймову й надруковано. Але гетьман нізащо не згоджувався віддавати полякам інших частин Правобережжя та сіл по р. Со-

у в Стародубському полку. 9 квітня гетьман мав удруге розмову з Михайловим, під час якої висловив сумнів, щоб вийшло щось добре з договору, заключеного з самим королем, а не з Річчю Посполитою польською: полякам дано багато обіцянок, але поляки потім скажуть, що договір заключив король, а не вони, і відмовляться. Розмова Мазепи з Михайловим, хоч і велася вона дуже дипломатично, все ж свідчить про те, що Мазепа не мав охоти передавати Правобережжя Польщі. Згідно з договором 1686 р. Правобережжя й повинно було лишатися незаселеним, але українські партизани на чолі з полковником Палієм давно вже захопили більшість його території в свої руки та заселили українським людом із Лівобережжя, Запоріжжя й інших місцевостей. Наприклад, коли знято було питання про передачу Правобережжя полякам, величезна територія між Дніпром, Случчю і Дністром у значній мірі була заселена (в році 1709 там було аж 7 козацьких полків). Мазепа весь час пильно слідкував за подіями на цій території й мав намір узяти її під свій реґімент. Тому він і дав таку умовну відповідь Михайлову. Мазепа й далі не залишав без уваги всього, що торкалося Правобережжя. Передчуваючи можливість заключення Петром I нового договору з поляками в справі Правобережжя, Мазепа в січні 1704 р. закликав до себе правобережних полковників для порозуміння в справі тієї участі у війні з Швецією. До нього прибули Самусь та Іскра, причому перший 24 січня 1704 р. в Ніжині передав Мазепі гетьманські лейноти й грамоту на гетьманство, що дав йому король польський. 1 травні того ж року Мазепа перейшов на Правобережжя, де його радо вітали населення, бо вважало, що гетьман переймає Правобережжя під свою владу. В липні Мазепа заарештував полковника Палія й заволодів Білою Церквою. Потім поїхав під Любар, насипав тут могилу для значення кордону України й звідси писав до царя, що не може віддати Правобережжя полякам. Тим часом Петро I підписав у Нарві 19/30 березня 1704 р. договір із польським королем через посла Т. Дзялинського, на підставі якого зобов'язався повернути полякам Білу Церкву й інші фортеці та вигнати Палія. Пізніше Петрові I довелося ще кілька разів урочисто обіцяти здійснити цей договір, але фактична передача Правобережжя затяглася через військові події. Підписуючи Прутський договір із Туреччиною р. 1711, Петро I вдруге зрікся Правобережної України, на цей раз, щоб урятувати собі життя, а 22 вересня 1711 р. видав указ про передачу Правобережжя полякам.

З наведених фактів видно, що в справі Правобережжя Петро I проваджував традиційну московську політику: торгувати територією України та її населенням на свою користь. Андрусівським договором 1667 р. Москва вперше поділила Україну на дві частини та віддала Правобережжя Польщі. Коли згодом українському народові вдалося вдержати Правобережжя в своїх руках та р. 1674 приєднати до Лівобережжя, то Москва вдруге р. 1686 зреклася Правобережжя, спустошила його й залишила як нейтральну смугу між Польщею, Туреччиною й Кримом. Але українські партизани й на цей раз заволоділи правобережними землями, заселили їх новими містами й селами та знову приєднали до Гетьманщини. Та Петро I, як і його попередники, втретє розпорядився Правобережжям і проти волі населення й гетьманського уряду віддав його Польщі. Цей акт царської влади не можна кваліфікувати інакше, як явне порушення договорів України з Московією, цілість і непорушність яких була гарантована царським словом.

Нарешті, вважаємо необхідним спинитися ще на кількох фактах, які свідчать про наміри Петра I знищити автономію України. Запроваджуючи різні реформи на Московщині, Петро I довго не піднісив питання про якісь зміни внутрішнього устрою України, принаймні, про свої плани в цьому напрямі не говорив одверто. Та, певно, в колі близьких співробітників і радників царя про це давно вже думали і чимдалі, тим сміливіше про це говорили. І от літом р. 1706 під час перебування

Петра I в Києві, на обіді у Мазепи, кн. Меншиков напідпитку заговорив про те, що вже час, мовляв, братися за «внутрішніх ворогів», що гетьман повинен виявити свою вірність, щоб на вічні часи лишив по собі пам'ять, що вірно служив і багато добра зробив для держави Московської. Пізніше Мазепа витлумачив старшині слова Меншикова в той спосіб, що йому, гетьманові, давно вже «в Москві і на всякому місці співають таку пісню. Не попусти їм, Боже, провести те, на що вони заміряються». Трохи згодом, одержавши листа від кн. Дольської, в якому вона попереджала гетьмана, що кн. Меншиков хоче скинути гетьмана і сам стати гетьманом України, Мазепа заявив старшині: «Я й сам добре знаю, що думають заповідати зо мною й вами: хотять мене вдовольнити князівством Римського цесарства, всю старшину викоринити, міста наші під себе підгорнути, посадити там своїх воевод або губернаторів. Коли б же народ ішов проти, то за Волгу всіх перегнати, а Україну своїми людьми осадити... Господи! Визволь мене з-під їх панування!». З наведених пояснень Мазепи довідуємось, що Петро I уже в р. 1706 намірявся розпочати свої «реформи» на Україні і що чутка про це зробила велике вражіння як на Мазепу, так і на старшину. В якому напрямі планував Петро I провести реформу, про це довідуємося з дальших подій. Наступного 1707 року на військовій нараді в Жовкві питання про реформу знову підняв сам цар, причому гетьманові були поставлені конкретні вимоги. З листа Мазепи до Головкина та з пояснень Орлика в його відомому листі до Стефана Яворського виходило, що цар поставив вимоги про проведення повної зміни внутрішнього устрою України й війська козацького: цар бажав із козацького війська утворити постійне регулярне плачене військо на зразок слобідських полків, яким би командували московські старшини, а пізніше—перетворити на драгунські чи солдатські полки. При цьому було б скасовано гетьманський уряд і всю старшину, а населення віддано під владу губернаторів. Отже, ходило ні про що інше, як про скасування цілого автономного устрою України, признаного й гарантованого договорами України з московськими царями. Довідавшись про те, яку долю цар готує Україні, гетьманському урядові й козацькому військові, старшина була цим страшенно занепокоєна та почала радитись, що далі робити; часто збиралися то в обозного Ломиковського, то в полк. Апостола, радились і навіть знайомилися з Гадяцьким договором Виговського з Польщею. Тоді-то Мазепа виголосив свою славнозвісну присягу перед генеральним писарем Орликом: «Не ради приватної користі, не ради високих почестей, не для багатства... а для вас — усіх вас, що під моїм урядом і регіментом есте, і для жінок, і дітей ваших для загального добра матері нашої, бідної України, для користі усього Війська Запорозького й народу українського, для піднесення й розвитку військових прав і вольностей хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками й дітьми вашими і Вітчизна з В. Запорозьким не загинули ні під москалями, ні під шведами». Зміст цієї декларації Мазепи подав Орлик у листі до Ст. Яворського, й свідoctву Орлика можна вірити, бо, як справедливо зазначає О. Лазаревський, писав свого листа Орлик у той час, коли подані ним факти можна було перевірити живими свідками (напр., полк. Апостол та ін.). Після декларації Мазепи вся генеральна старшина й ближчі до гетьмана полковники рішуче стали на його бік і спільними зусиллями довели намір Мазепи до здійснення, до повного розриву з московським царем і до переходу під протекцію Карла XII.

* * *

Вищенаведені факти в достатній мірі характеризують позицію обох договірних сторін — України й Москви — в їх взаємних відносинах, управлених Коломацьким договором 1687 р. На боці України й гетьмана Мазепи спостерігається повні лояльність, послух і готовність ви-

конувати всі вимоги Москви, на боці ж Москви й царського уряду — максималізм у вимогах, всебічне визискування України, її населення, військової сили та економічних ресурсів в інтересах Москви та її заборчої політики, незаконне розпорядження територією України, позаякчасне порушення її прав і вольностей, забезпечених договорами, дике, brutальне поводження з населенням, гніт і утиски фізичні й моральні. Як наслідок такого вражаючого контрасту в поводженні сторін неминуче повинна була наступити реакція й конфлікт, бо ж міра терпіння була вичерпана до кінця. І так сталося. З погляду московського уряду, це була «зрада», «невдячність» і т. п., а з погляду України — це було єдиним можливим у тих умовах способом оборони прав і вольностей Української держави, життя й добробуту її населення, цілості території та здобуття кращої долі.

В історії українсько-московських відносин розрив із Московією був звичайним способом реагування слабшої сторони — України — на порушення договорів, надужиття й заборчу політику сильнішої сторони — Москви. Коли в цьому можна вбачати якусь «традицію», то в усякому разі її треба шукати не в так званій «зраді» гетьманів, як думає проф. Б. Нольде, а в політиці Москви супроти України.

В цій боротьбі перемога сили була на боці Петра I, але ідейна, моральна перемога була на боці Мазепи. Не що інше, як ця моральна перемога примусила Петра I на цілих 15 літ (до 1722 р.) відкласти здійснення своїх намірів щодо проведення заповідженої вже реформи на Україні, що мала привести до повного знищення автономного устрою України.

Фізична перемога дала можливість московському цареві помститися на Мазепі та його спільниках найжорстокішим способом. Не маючи можливості фізично скарати Мазепу, Петро винайшов подвійний спосіб помсти: мало того, що оголосив Мазепу «державним зрадником» та skonфіскував маєтки (кара політична), він іще винайшов релігійну кару, якої не було в жодному карному кодексі, та наказав вищій церковній владі на Україні і в Москві проголосити Мазепі «анафему» — прокляття — та цим «навіки» відлучити від церкви. Помста жорстокого царя не обмежилась особою гетьмана та «мазепинцями», що їх тисячі було жорстоко скатовано в Лебедині та в інших містах, її було поширено на цілу Україну, на цілий український народ.

Підготовка тексту до друку В. А. Смолія і В. М. Рички

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.—№ 4—6, 7—8, 9, 11—12; 1994.—№ 1, 2—3, 4.